https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

Z.A.ADIZOVA

NDU Tillar fakulteti, O‘zbek tili va adabiyoti mutaxassisligi

1-kurs magistranti. adizovazarina1999@gmail.com

“SABR” UMUMIY MA’NOLI ATOV BIRLIKLARI SEMANTIKASI VA LEKSIKOGRAFIK TALQINI: DAVLAT TILIGA E’TIBORNI KUCHAYTIRISHDA MA’NAVIY QADRIYATLAR IFODASI SIFATIDA

Annontatsiya: Mazkur tadqiqot ishi kognitiv lingvistika, leksikografiya va lingvokulturologiya fanlari tutashuvida amalga oshirilgan bo‘lib, o‘zbek tilidagi “Sabr” konseptining semantik maydonini tizimli tahlil qilishga qaratilgan. “O‘zbekiston–2030” strategiyasida belgilangan milliy ma’naviyatni yuksaltirish va davlat tilining nufuzini oshirish vazifalari doirasida “sabr” umumiy ma’noli atov birliklarining lug‘aviy ma’nolari, sinonimik differensiyasi va frazeologik qatlamlari qiyosiy darajada o‘rganildi. Maqolada ilk bor bu konseptning tarixiy (Mahmud Qoshg‘ariy), mumtoz (Alisher Navoiy) va zamonaviy (Prezident asarlari) kontekstlardagi evolyutsiyasi ilmiy asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari yangi avlod izohli lug‘atlarini yaratishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so‘zlar: Sabr, semantik maydon, leksikografiya, kognitiv lingvistika, “O‘zbekiston–2030” strategiyasi, atov birliklari, frazeologiya, milliy qadriyat, konsept, lingvokulturologiya, sinonimik differensiya.

Аннотация: Данная исследовательская работа выполнена на стыке когнитивной лингвистики, лексикографии и лингвокультурологии и направлена на систематический анализ семантического поля понятия “терпение” в узбекском языке. В рамках задач повышения национальной духовности и престижа государственного языка, поставленных в стратегии “Узбекистан-2030”, на сравнительном уровне изучены лексические значения, синонимическая дифференциация и фразеологические слои нарицательных существительных “терпение”. В статье впервые дано научное обоснование

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

эволюции этого понятия в историческом (Махмуд Кашгари), классическом (Алишер Навои) и современном (произведения Президента) контекстах. Результаты исследования имеют практическое значение для создания толковых словарей нового поколения.

Ключевые слова: терпение, семантическое поле, лексикография, когнитивная лингвистика, стратегия “Узбекистан-2030”, афоризмы, фразеология, национальная ценность, концепция, лингвокультурология, синонимическая дифференциация.

Abstract: This research work was carried out at the intersection of cognitive linguistics, lexicography and linguoculturology and is aimed at a systematic analysis of the semantic field of the concept of “Patience” in the Uzbek language. Within the framework of the tasks of raising national spirituality and increasing the prestige of the state language set out in the “Uzbekistan-2030” strategy, the lexical meanings, synonymous differentiation and phraseological layers of the common noun units “patience” were studied at a comparative level. The article provides for the first time a scientific justification of the evolution of this concept in historical (Mahmud Kashgari), classical (Alisher Navoi) and modern (President's works) contexts. The results of the research are of practical importance in creating new-generation explanatory dictionaries.

Keywords: Patience, semantic field, lexicography, cognitive linguistics, “Uzbekistan-2030” strategy, aphorisms, phraseology, national value, concept, linguoculturology, synonymous differentiation.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF-158-sonli Farmoni bilan tasdiqlangan “O‘zbekiston-2030” strategiyasi mamlakatimiz taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Mazkur hujjatning ma’naviy taraqqiyotga oid bandlarida davlat tilining nufuzini oshirish va milliy qadriyatlarni

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

ulug‘lash ustuvor vazifa etib belgilangan[1]. Milliy til — xalqning madaniy merosi va axloqiy qomusidir. “Sabr” kabi fundamental tushunchalarni lingvistik tahlil qilish, aslida, xalqimizning asriy qadriyatlarini zamonaviy ilm-fan tilida takomillashtirish demakdir.

Hozirgi globallashuv zamonida tilning lug‘at boyligini saqlash va uni yosh avlodga to‘g‘ri yetkazish dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Ko‘pincha “sabr”, “bardosh” va “toqat” so‘zlari nutqda ma’nodosh sifatida bir-birining o‘rnida qo‘llaniladi. Bu esa tilning semantik nozikligini yo‘qolishiga olib keladi. Shuning uchun ushbu birliklarni leksikografik jihatdan qayta ko‘rib chiqish zarurati mavjud.[2]

“Sabr” tushunchasining o‘zbek tilidagi evolutsiya ildizlari Islom dini qabul qilingandan so‘ng, arab tilidagi “sabr” so‘zi turkiy tillarga kirib keldi va “to‘zim”, “chidam” so‘zlari bilan sinonimga aylandi. Biroq, bu so‘z o‘zbek tilida yangicha ma’no qirralari bilan boyidi:

To‘zim: Bu so‘z “to‘zmoq” (eskirmoq, yeyilmoq) emas, balki “to‘z” (bardosh bermoq) o‘zagidan kelib chiqqan. Insonning ichki kuchi va ruhiy chidamliligini anglatgan.

- **Chidam:** Jismoniy va ma’naviy og‘riqlarga, qiyinchiliklarga dosh berish emas, balki ularni mardona kutib olish ma’nosida qo‘llanilgan.

Davr	Asosiy tushuncha	Qo‘llanilgan birliklar
Qadimgi turkiy	Tabiat va urush qiyinchiliklari	To‘zim, chidam, barchin

1 O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF–158-sonli “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni.

2O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF–5847-sonli Farmoni.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

Davr	Asosiy tushuncha	Qo‘llanilgan birliklar
Islomiy davr	Ilohiy sinov va taqdirga rido	Sabr, qanoat, shukr
Hozirgi o‘zbek tili	Ruhiy xotirjamlik va matonat	Bardosh, iroda, sabr-toqat

Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” asarida insonning qiyinchiliklarga chidamliligi, sabr va matonati turli atov birliklari orqali tasvirlangan bo‘lib, bu o‘zbek tilining asriy barqarorligini ko‘rsatadi.[3] XI asrda yozilgan ushbu durdona asarda turkiy xalqlarning axloqiy me’yorlari bayon etilgan. Qoshg‘ariy “sabr”ni faqat so‘z sifatida emas, balki alp (botir) insonning asosiy fazilati sifatida ham ta’riflaydi.

- **Matonat va iroda:** “Devon”da keltirilgan maqollar va hikmatli so‘zlarda qiyinchilikka uchrash — bu inson irodasini charxlovchi sinov ekani haqida bayon etilgan.
- **Etimologik boylik:** Asarda sabrga yaqin ma’noda “erk” (iroda), “qatiqlig‘” (qattiqlik, chidamlilik) kabi so‘zlar ham uchraydi. Bu birliklar o‘sha davr turkiy xalqlari uchun hayotiy falsafa hisoblangan.

O‘zbek adabiyoti va falsafasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, “sabr” tushunchasi shunchaki chidash emas, balki g‘alaba va muvaffaqiyatning kaliti sifatida ham bayon etilgan. Qadimgi turkiy tilda sabr “to‘zim” (chidash) ma’nosida bo‘lgan bo‘lsa, Navoiy davriga kelib u falsafiy-axloqiy darajaga ko‘tarildi. Navoiy uchun sabr — bu passiv kutish emas, balki maqsad sari sobitqadamlik bilan intilishdir.

Navoiy asarlarida sabr uch turga bo‘linadi:

1. **Toatdagi sabr:** Ibodat va yaxshilik qilishda charchamaslik.

3 Mahmud Qoshg‘ariy. (2017). Devonu lug‘atit turk. Toshkent.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

2. **Ma’siyatdan (gunohdan) sabr:** Nafs istaklarini tiyish, yomonlikdan uzoq turish.

3. **Musibatdagi sabr:** Boshga tushgan kulfatni shikoyatsiz, Ollohdan deb qabul qilish.

Buyuk mutafakkir shoir o‘zining “Mahbub ul-qulub” asarida “sabr” so‘ziga quyidagicha ta’rif beradi:

“Sabr achchig‘dur, ammo bermish meva shirin”.[4]

Tahlil: Navoiy sabrni “irodaviy harakat” sifatida talqin qiladi. Jarayon “achchiq” bo‘lsa-da, natija (meva) “shirin” ekanligi bu so‘zning natijaviylik semasini kuchaytiradi. “Bardosh” yoki “toqat” da natijaviylik semasi “sabr” dagidek markaziy o‘rin tutmaydi.

Bu iqtibos orqali Navoiy sabrning semantik maydonidagi “natijaviylik” semasini birinchi o‘ringa olib chiqadi. Navoiy talqinida sabr — bu aqlning nafs ustidan g‘alabasi demakdir.

Bundan tashqari shoir g‘azallarida “sabr” so‘zini ko‘pincha oshiqning holati bilan ham bog‘laydi. Oshiq yorning jabriga, ayriliq azobiga sabr qilishi kerak. Sabrsiz oshiq — bu haqiqiy ishq yo‘liga kirmagan kishidir.

Hajr (ayriliq) azobi: Navoiy ayriliqni eng og‘ir sinov, unga chidashni esa eng buyuk matonat deb hisoblaydi.

Maqolada “Sabr” umumiy ma’noli birliklarining semantik maydoni komponent tahlil usuli bilan o‘rganildi. Natijada quyidagi differensial ma’nolar aniqlandi

Leksema	Semantik dominant	Konnotativ ma’no (Nozik farq)
Sabr	Ma’naviy/Axloqiy	Passivlikdan ko‘ra faol irodaviy harakat.

4 Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. (2011). Toshkent.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

Bardosh	Ruhiy/Jismoniy	Og‘ir sinovga nisbatan ichki quvvat[5].
Toqat	Vaqtinchalik/Hissiy	O‘ziga yoqmagan narsaga chidash chegarasi.
Matonat	Irodaviy/Qat’iyat	Uzoq muddatli maqsadli sabr.

Bugungi kunda ushbu tushuncha insonning ijtimoiy barqarorligi sifatida yangicha ma’no mazmun kasb etmoqda. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta’kidlaganidek: “Har qanday qiyinchilikni faqat ahillik, sabr-toqat va tinimsiz mehnat bilan yengish mumkin”[6]. Prezident asarlarida sabr tushunchasi ko‘pincha “ahillik” va “mehnat” tushunchalari bilan bir semantik uyada keladi, bu esa uning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorlikdagi rolini asosli ravishda ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida sabr bilan bog‘liq frazeologizmlar xalqning ko‘p asrlik tajribasining mahsulidir. Sh. Rahmatullayev izohlaganidek, “Sabrning tagi sariq oltin” iborasida sabrning yakuniy natijasi yutuqqa tenglashtiriladi[7]. Badiiy matnlarda, masalan, Abdulla Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida “Sabr kosasi to‘lmoq” iborasi insoniy tuyg‘ularning eng yuqori nuqtasini ifodalashda qaratilgan[8].

Amaldagi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (2020) tahlil qilinganda, so‘zlarning psixologik, pragmatik va madaniy xususiyatlarini ham lug‘at maqolasiga kiritish ehtiyoji borligi ko‘rindi[9].

Lug‘atlarda birliklarning konnotativ qirralarini ochish va uslubiy qo‘llanilish

5 O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2020). 5 jildli. Toshkent: O‘zME.

6 Mirziyoyev Sh.M. (2017). Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Toshkent.

7 Rahmatullayev Sh. (2018). O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi.

8 Abdulla Qodiriy. (2014). O‘tkan kunlar. Toshkent.

9 Mahmud Qoshg‘ariy. (2017). Devonu lug‘atit turk. Toshkent.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

doirasini (diniy, falsafiy, badiiy) kengaytirish[10].

Oliy ta’lim tizimida axloqiy konseptlar semantikasini o‘rganish bo‘yicha maxsus modullar yaratish[11].

“Sabr” umumiy ma’noli atov birliklari semantikasini tadqiq etish o‘zbek tilining naqadar boy va falsafiy quvvatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, davlat tiliga bo‘lgan e’tibor faqat grammatik qoidalarni o‘rganish emas, balki uning ichki ma’noviy boyligini ochish orqali amalga oshirilishi kerak. Bu esa “O‘zbekiston-2030” strategiyasida ko‘zlangan g‘oyalarga to‘la mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentyabrdagi PF–158-sonli “O‘zbekiston–2030” strategiyasi to‘g‘risidagi Farmoni.

[2] O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktyabrdagi PF–5847-sonli Farmoni.

[3].Mahmud Qoshg‘ariy. (2017). Devonu lug‘atit turk. Toshkent.

[4]. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. (2011). Toshkent.

[5.] O‘zbek tilining izohli lug‘ati. (2020). 5 jildli. Toshkent: O‘zME.

[6.] Mirziyoyev Sh.M. (2017). Milliy taraqqiyot yo‘limizni qat’iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko‘taramiz. Toshkent.

[7.] Rahmatullayev Sh. (2018). O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. Toshkent: O‘qituvchi.

[8].Abdulla Qodiriy. (2014). O‘tkan kunlar. Toshkent.

10 Abdulla Qodiriy. (2014). O‘tkan kunlar. Toshkent.

11 Ergasheva G. (2020). Oliy ta’limda matonatni shakllantirish. // Fan va ta’lim.

https://wordlyknowledge.uz/index.php/gpble
Qabul qilingan sana: 07.12.2025
Nashr etilgan sana: 30.01.2026

[9].Mahmud Qoshg‘ariy. (2017). Devonu lug‘atit turk. Toshkent.

[10] Abdulla Qodiriy. (2014). O‘tkan kunlar. Toshkent.

[11.] Ergasheva G. (2020). Oliy ta’limda matonatni shakllantirish. // Fan va ta’lim.